

Araştırma Makalesi/ Research Article

Orta Çağ Ermeni Kolofonlarında Timur

İlhan Aslan*

(ORCID ID: 0000-0002-8838-244X)

Makale Gönderim Tarihi
23.01.2025

Makale Kabul Tarihi
07.04.2025

Atıf Bilgisi/Reference Information

Chicago: Aslan, İ., “Orta Çağ Ermeni Kolofonlarında Timur”, *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 10/2 (Eylül 2025): 1385-1412.

APA: Aslan, İ. (2025). Orta Çağ Ermeni Kolofonlarında Timur. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 10 (2), 1385-1412.

Öz

Timur’un kurduğu devlet, Cengiz Han’ın mirası üzerinde yükselmiştir. Çok çeşitli coğrafyalar ve halklarla temasa geçtiği için Timur ve devleti hakkında yazılanlar çeşitli kaynaklara yayılmıştır. Bilhassa o dönemin Farsça ve Arapça eserlerinde Timur’un siyasi etkinlikleri ve devlet örgütlenmesine ilişkin bilgiler geniş ölçüde yer almaktadır. Ermeni kaynakları bu bakımdan Fars ve Arap kaynaklarına göre hem doğası hem de içeriği bakımından farklı bir yerde durmaktadır. Ermeni kaynakları içinde özellikle “kolofon” olarak adlandırılan kaynak grubu bölgesel bir mahiyet taşımaktadır. Dolayısıyla bu dönemle ilgili bilgi veren diğer kaynakların üstünkörü anlattığı olaylar, Ermeni kolofonlarda ayrıntılı ve çok canlı bir biçimde nakledilmektedir. Bu açıdan diğer kaynakları tamamlayıcı bir özelliğe sahip olan Ermeni kolofonları, daha çok gerek Kafkasya gerekse bugün Doğu Anadolu sınırları içine giren illerdeki Timur’un etkinliklerinin daha iyi anlaşılmasına olanak sağlamaktadır.

* Arş. Gör. Dr., Erciyes Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Doğu Dilleri ve Edebiyatları Bölümü, Türkiye, ilhanaslan@erciyes.edu.tr.

Res. Assist. Dr., Erciyes University, Faculty of Letters, Department of Eastern Languages and Literatures, Turkey.

Bu makalede döneme ilişkin veren diğer kaynaklarla karşılaştırma yaparak Ermeni kolofonlarındaki Timur'a dair kayıtlar değerlendirmeye tabi tutulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Timur, Ermeni kolofonları, Ermeni Tarih yazımı, Ermeniler.

Timur in Medieval Armenian Colophons

Abstract

The state founded by Timur was built upon the legacy of Genghis Khan. Since Timur and his state interacted with diverse regions and peoples, writings about them can be found across various sources. Particularly, Persian and Arabic works of that era extensively include information about Timur's political activities and state organization. Armenian sources, in this regard, occupy a distinct position compared to Persian and Arabic sources, both in nature and content. Among Armenian sources, the group referred to as "colophons" is particularly regional in nature. Consequently, events briefly mentioned in other sources related to this period are conveyed in detail and with vivid descriptions in Armenian colophons. From this perspective, Armenian colophons complement other sources and provide a better understanding of Timur's activities in the Caucasus and the provinces that now fall within the borders of Eastern Anatolia.

In this article, records regarding Timur in Armenian colophons are evaluated in comparison with other sources providing information about the period.

Keywords: Timur, Armenian colophons, Armenian historiography, Armenians.

Giriş

Ermeni kronikleri Orta Çağ tarih araştırmaları bakımından zengin bir anlatı sunan önemli birincil kaynaklar arasında yer almaktadır. Bu kronikler genel olarak din adamları tarafından kaleme alındığı için söz konusu dönemde çeşitli dillerde yazılmış kroniklerden farklı bir doğaya sahiptir. Örneğin Arap, Fars ve Bizans kronikleri gibi eserler genel olarak sarayın divan temsilcileri tarafından telif edildiğinden dolayı bunlar belirli bir geleneğe dayanmakta ve bu açıdan daha sistemli bir tarih yazımının ürünleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Ermeni kronikleri ise tam tersine Kilise tarih yazımının ürünüdür ve bu haliyle diğer

kroniklerle kıyaslandığında sistematik bakımdan daha sorunlu bir mahiyet taşımaktadır. Kuşkusuz bunun nedeni, oturmuş bir tarih yazımı geleneğinden yoksun olmasındandır. Dolayısıyla Ermeni kroniklerinde sıkça zamandizini kayması, kroniklerin naklettiği kayıtların doğruluk payının tam olarak kestirilememesi, Hristiyanlık unsurunun güçlü bir biçimde ön plana çıkarılması ve çoklukla mitolojik türden tasvirlerle yer verilmesi gibi sorunlar ortaya çıkmaktadır.

14. ve 15. yüzyıllar Ermeni tarih yazımı için farklı bir sorunu teşkil etmektedir. Bu dönemde müstakil Ermeni kroniklerinin telif edilmesinde önceki devirlere göre durgunluk yaşandığı göze çarpmaktadır. Bu husus, tarihsel olayların gün yüzüne çıkarılıp anlaşılması bakımından büyük güçlükler doğurmaktadır. Örneğin 15. yüzyıla tarihli Tovma Metzobetsi'nin *Timur Lenk ve Ardıllarının Tarihi* adlı müstakil kroniği dışında bu bağlamda kaleme alınan bir esere rastlayamıyoruz. Ancak bahsettiğimiz güçlüklerin aşılması yolunda hacim olarak küçük olan Ermeni kolofonları tarih araştırmaları için önemli bir boşluğu doldurmaktadır. Bu sayede Ermeni kolofonları üzerinden olayların seyrini takip edebilmek mümkün hale gelmektedir. Fakat bu kolofonlar, bölgesel bir mahiyet taşır. Doğal olarak daha çok kurumsal ve yerel tarih araştırmaları açısından bilgi alınabilecek kaynak grubunu temsil ederler. Farklı yer ve zamanlarda farklı kişiler tarafından kaleme alınan bu kolofon yazarlarının, yaşadıkları dönemde elyazması eserleri istinsah eden kişiler olduğu anlaşılmaktadır. Bu yazarlar genellikle din adamı olup istinsah ettikleri eserlere kendi dönemlerinde şahit oldukları olayları kimi zaman ayrıntılı kimi zaman da özet denilebilecek şekilde kaydetmişlerdir. Bu kolofonlarda biyografik bilgiler, azizlerin yaşam öyküleri veya ölümleri ve bunun yanında ülkenin durumu, siyasal olaylar ve bunların kimin tarafından hangi tarih ve bölgede istinsah edildiği gibi hususlara yer verilmektedir. Yazarlar genel olarak kiliseye veya alt tabakaya mensup okur-yazar sınıfından olduğu için yaşanan hadiseler tüm sıcaklığıyla kayda geçirilebilmiş ve diğer kroniklerin bir şekilde gözden kaçırdığı hususlara temas edilebilmiştir.

Anlatılardaki tarihsel olaylara genel olarak metinlerin ilerleyen satırlarında yer verilmektedir. Çoğu zaman teolojik tartışmaların yer aldığı anlatılardan sonra gelen tarihsel olaylar tasvir edilirken yazarlar dogmatik saplantıları, genel kabul görmüş normları ve kalıpları bir

kenara bırakarak yaşadıkları çevrede şahit oldukları gelişmeleri kendi kabiliyetleri ölçüsünde kayda geçirmişlerdir. Anlatılar söylem dili itibarıyla nesir türünde bir ağıt havasında sunulur. Bazen de manzum bir biçimde ele alınır. Bu özelliğiyle tarihsel olduğu kadar Orta Çağ Ermeni yazınının edebî eserlerinin örneklerini de teşkil ederler. Diğer yandan bu metinlerin bir başka özelliği ise sınırlılık arz etmesidir. Bu bakımdan anlatılan olaylar, bazı istisnalar dışında yazarların mensup oldukları manastırın veya bölgenin ötesine çok fazla geçmemektedir. Bununla birlikte yazarlar, dış dünyadan kopuk olan kendi dünyalarını olay örgüsüne dâhil etmekte ve tarihsel olaylar zincirinde neden-sonuç ilişkisini göz önünde tutmamaktadırlar. Böyle olmasına karşın, bu eserlerin tarihsel araştırmalara kaynak teşkil ettiği yadsınamaz bir gerçeklik olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bu eserler 18. ve 19. yüzyılın Ermeni bilginleri tarafından gerek tarihsel araştırmalarda gerek Ermeni katolikoslarının listesinin oluşturulmasında kullanılmıştır. Özellikle Ğevond Alişan (1738-1823) ve Mikayel Çamçyan (1820-1901) gibi Ermeni yazarlar bu eserlerden istifade ederek erken zamanlarda Ermenistan'ı dinsel, siyasal, kültürel, ekonomik ve tarihsel yönden inceleyen eserler yazmışlardır. Ğevond Pirğalemyan (1830-1891) ise birçok elyazmasını derlemek üzere Ermenilerin yaşadığı çeşitli bölgelere seyahatler düzenlemiş, muhtelif manastırlarda ve kişilerde bulunan Ermenice elyazmalarını inceleyip bazılarını toplamıştır. Araştırmalarının sonucunda bu malzemeleri de içeren eseri 1878'de *Toplu Anılar* başlığı altında yayımlanmıştır. Daha sonra bu derleme çalışmaları çeşitli kurum ve kütüphaneler tarafından erken dönemlerde Viyana, Venedik, Roma, Kudüs, Münih, Tiflis, Tahran, Eçmiadzin ve Moskova gibi merkezlerde sürdürülmüştür.

Ermeni kolofonlarında yer alan Timur'a dair kayıtların incelendiği bu çalışmada Haçikyan¹ ve Sargisyan'ın² yayımladığı eserlerden istifade

¹ L. S. Haçikyan, *JD Dari Hayaren Dzeragreri Hişatakaranner (14. Yüzyıl Ermeni Elyazmaları Kolofonları)*, Haykakan SSR Gitutyunneri Akademiayı Hratarakçutyun, Yerevan, 1950; L. S. Haçikyan, *JE Dari Hayaren Dzeragreri Hişatakaranner (15. Yüzyıl Ermeni Elyazmaları Kolofonları)*, Masn Aracin, 1401-1450, Haykakan SSR Gitutyunneri Akademiayı Hratarakçutyun, Yerevan, 1955.

² B. Sargisyan, *Mayr Tsutsak Hayeren Dzeragrats Matenadaranin Mhitareants i Venetik (Venedik'teki Mhitaryan Kütüphanesi'nde Bulunan Ermeni Elyazmaları Büyük Kataloğu)*, Venetik-S. Ğazar, 1919.

edilmiştir. Daha önce de ifade ettiğimiz gibi kolofonlar hacim olarak birbirinden farklıdır. Bu nedenle bazı kolofonlardaki bilgiler bazen bir iki cümle bilgi verecek kadar kısadır. Ayrıca bu kolofonlardaki oldukça kısa olan bazı kayıtlar, kimi zaman tarihsel bir olgu niteliği taşımadığı için değerlendirmeye alınmamıştır. Çalışmamızda yalnızca Ermenice metinler esas alınmamış, aynı zamanda bunların Şerefüddin Ali Yezdî ve Nizamüddin Şamî başta olmak üzere Timur devri tarihinin diğer kaynaklarıyla da karşılaştırılması yapılmıştır. Böylece Ermenice metinlerdeki kayıtların Timur dönemi tarihinin farklı kaynaklarıyla uyumlu olup olmadığı üzerinde durulmaya çalışılmıştır.

Ermeni Kolofonlarında Timur

İran coğrafyası, Timur'dan önce çeşitli hanedanlar tarafından parçalanmış bir durumdaydı. Herat merkez olmak üzere Horasan Kertlerin elindeydi. Horasan'ın batısında Sebzevar (Beyhak) bölgesine hâkim olan Serbedarîler bulunuyordu. Cürcan, Esterabad, Damgan ve Simnan bölgelerinde Toga Timurlular; Şiraz merkezli Fars ve Kirman yörelerinde Muzafferîler; Bağdat merkezli Irak-ı Arab, Irak-ı Acem ve Azerbaycan'da Celayirliler egemenlik tesis etmişti. 1380'de Serbedarîler, Toga Timurlular, Kertler ve Muzafferîler arasındaki çekişmeler nedeniyle Horasan karışık bir durumdaydı. Timur bölgenin içinde bulunduğu vaziyeti değerlendirmiş, ilkin 1370-1372'de Fergana vadisine sefer düzenleyip kendi nüfuzunu yaymaya çalışmış, 1373'te Harezm'e doğru hareket etmiş ve ardından oğlu Miranşah'ı Horasan'ın zaptı için göndererek kendisi de Kertlere, Toga Timurlulara ve Serbedarîlerin hâkimiyetine son vermiştir.³ Kendi yetkesini bu bölgelerde tesis eden Timur, daha sonra yüzünü Kafkasya'ya çevirmeye başladı. Timur'un Kafkasya'ya geçerek yönelmesi, Altın Ordu hanı Toktamış'ın dokuz tümen askerle Derbend ve Şirvan'dan geçip Tebriz'e gelerek Azerbaycan'a girmesiydi. Olanları öğrenen Timur, Toktamış'ın bu hamlesinin üzerine sefer hazırlıklarına başladı.⁴ Timur'un tedirgin olması gayet doğaldı. Kendi devletin yanı başında güçlü bir devletle sınırdaş olmayı muhtemelen istemiyordu. Ayrıca stratejik ve ekonomik

³ İ. Aka, "Timur", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 41, İstanbul, 2012, s. 173.

⁴ Şerefüddin Ali Yezdî, *Emir Timur (Zafername)*, çev. D. A. Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2023, s. 150; Nizamüddin Şamî, *Zafername*, çev. Necati Lugal, TTK Yayınları, Ankara, 1987, s. 117.

bakımdan önemli olan bir coğrafyanın Toktamış'ın eline geçmesi, Timur için pek de kabul edilebilecek bir durum değildi. Zira bu bölge, aynı gerekçeler nedeniyle uzun yıllar İlhanlı-Alтын Ordu mücadelelerine birçok kez sahne olmuştu. Şimdiyse aynı gerekçeler, Timur ile Toktamış'ı karşı karşıya getiriyordu. Bu haklı gerekçeler doğrultusunda 1386'da yola çıkan Timur, Luristan, Azerbaycan, Gürcistan ve Karabağ'a sefer düzenledi.⁵ Büyük ihtimalle Timur ve güçlerinin Ermenilerle olan teması bu seferle yakından ilişkiliydi. Zira Ermeni kolofonları bu bağlamda Timur'un etkinliklerini 836 [1387] yılıdaki olaylar vesilesiyle kaydetmektedir. Ermenistan'ın güneyinde yer alan Syunik bölgesinin Tatev köyünde, Grigor Tatevetsi tarafından Şahapon kalesinde kaleme alınan "*Vardapet Georg'un Soruları ve Grigor Tatevatsi'nin Yanıtları*" başlıklı kolofona göre Timur'un etkinlikleri şöyle tasvir edilmektedir:

"(...) [Bunlar], elem zamanlarında ve tehlikeli bir yerde okçular⁶ tarafından yeniden kuşatıldığımızda yani Ermenistan, Pers, Gürcistan ve tüm doğu ülkelerinin memleketlerini sayısız bir kalabalıkla yağmalayan ve mahveden Horazm [Harezmi] adlı ulus tarafından kuşatıldığımızda yazılmıştır. Onlar kimi kadın ve erkekleri tutsak aldılar; hem din adamları hem de alt tabakadan insanlar ayaklar altında çiğnenip kılıçtan geçirildi. Cesetler cesetlerin üzerine atıldı ve gömülmeden bırakıldı; ve diğerleri çeşitli birtakım işkence yöntemlerine maruz bırakıldı. Kimileri ateşte yarı yanmış bir biçimde yok edildi; diğerleri ise kıtlık nedeniyle vahşi hayvanlar tarafından parçalanma tehlikesiyle karşı karşıya kaldı. Bazıları çeşitli işkencelere maruz kaldı, bazıları ise adeta dehşetten buz kesmişti. Bize gelince, Şahapon adlı kalede gönüllü tutsaklar gibiydik, daima büyük ve müthiş kıyametin farkındaydık. Birbirlerini huzur ve sükûnet içinde selamladıkları, ancak felaketin beklenmedik bir şekilde geldiği yerde olduğu gibi, burada da Paskalya yortusunun Pazar günü, okçuların korkunç görünümlü kuvvetleri şiddetli bir ton ve çılgınlıkla ve kinsız kılıçlarla aniden ortaya çıktıkları zaman bizi asi bir sel gibi sular altında bırakarak kuşattılar. Söz konusu olaylar sadece uzak yerlerde değil, burada da meydana geldi. Kalemizin kapısında bir süre oyalandılar; bazılarını serbest bıraktılar, bazılarını da tutsak aldılar. Sevdiklerinin, anne-babasının ve kardeşlerinin, günahkârların helak olmaya mahkûm olacağı [kıyamet günündeki] gibi çaresizce tutsaklığa götürüldükleri

⁵ Şerefüddin Ali Yezdi, *Emir Timur (Zafername)*, s. 150-155; Nizamüddin Şamî, *Zafernâme*, s. 118-122.

⁶ Նոսնոց/*netoğats.

acıklı manzara yalnızca ağlamaklı yüz ifadeleri ve gönüllü olarak yayılan iç çekişlerle görülebilirdi. Elinde erzakı olanlar müreffeh bir yaşam sürüyorlardı, ancak açlıktan muzdarip olanlar her çeşit hayırseverlikten ve umuttan mahrum kalıyorlardı; çünkü küfür çoğalmıştı ve işlenen günahlardan dolayı pişmanlık duymama hali devam etti (...) Bu da günler, haftalar değil, üç ay sürdü ve faillerin yaptıklarına yakışır şekilde intikam alınmadı.

Ve bu içinden çıkılmaz ıstırap felaketi, Ermeni Devri'nin 836 [1387] yılında bizi girdabına çekti.”⁷

Ermenice metin, görüldüğü gibi Timur'un adını anmıyor. Timur'un güçlerini, tıpkı Cengiz Han ve diğer bozkırlı halklarda görüldüğü gibi “okçular” olarak nitelendiriyor. Bir diğer dikkat çeken nokta ise, Timur'un kuvvetleri tarafından “*Ermenistan, Pers, Gürcistan ve tüm doğu ülkelerinin memleketlerini sayısız bir kalabalıkla yağmalayan ve mahveden Horazm [Harezm] adlı ulus tarafından [yeniden] kuşatıldığımızda*” yönündeki ifadedir. Bu ifade, açıkça Timur'un Kafkasya'ya ikinci kez düzenlediği sefere işaret etmekte ve akıncıların açıkça Timur'un güçleri olduğunu kanıtlamaktadır. Buradan, Ermenilerin 1386'da düzenlenen ilk seferden de etkilendiği sonucu çıksa da kolofondaki kayıtların 1387'de gerçekleşen ikinci sefere ilişkin bilgiler verdiği görülüyor. İkinci seferle ilişkili olarak Petros'un Van Gölü'nün kuzeyinde bulunan Kacberonik bölgesinde yazdığı “*İncil*” başlığını taşıyan kolofonundaki şu bilgiler, açık bir biçimde Timur'un adını anarak şu betimlemeleri yapıyor:

“(…) Bu kutsal İncil'in istinsah edilmesi, Ermeni Devri'nin 836 [1387] yılında, birçok yerin günahlarımız yüzünden harap olduğu acı bir dönemde başladı. Adı Lank-Tamur⁸ olan menfur Müslüman zorba, sayısız güçlerle doğudan çıkıp, Pers'ten Rum ülkesine değin uzanan tüm toprakları ele geçirdi. Ermenistan'a ulaştığında burayı harap etti, herkesi tutsak aldı ve bulduğu Ermenileri ve Tacikleri [Müslümanlar] acımasızca kılıçtan geçirdi. Onun çeşitli yerlerde yaptığı kötülükleri ve tahribatı kim anlatabilir? (...) Bu [İncil], Kacberonik'te, (...) yani Efendi Zakaria'nın⁹ piskoposluğu ve kötü, iğrenç ve memleketleri yağmalayan Ğaray-

⁷ Haçikyan, *JD Dari Hayaren Dzeragreri*, s. 567-568.

⁸ *Lwüly-İduwünl-ı*/*Lank-Tamur. Yani Timurlenk.

⁹ Ahtamarlı II. Zakaria.

İvsvf'in¹⁰ topraklarımızdaki zulmü sırasında tamamlandı. Ben (...) Petros Abeğay, tüm iyi şeylerin ve yiyeceklerin kıtlaştığı ve ülkenin hiçbir yerinde barışın olmadığı bir zamanda, çok acı çekerek ve dolaşarak bunları yazmayı görev edindim. Tanrı'ya gördüğümüz manzaraya tekrar tanık olmaktan bizleri esirgemesi için yalvarıyoruz."¹¹

Ermeni kolofonlarındaki bu tasvirleri Şerefüddin Ali Yezdî ile Nizamüddin Şamî'nin kayıtları doğruluyor. Gerçekten de Timur, 1387'de Terter nehrinin sol kıyısında bulunan Partav (Berdea)'a hareket etmişti. Bunun nedeni, Toktamış'ın düşmanca tutum sergileyip Derbend taraflarına ordu göndermesiyle bağlantılıydı. Bunu duyan Timur, Şeyh Ali Bahadır, İygu Timur, Osman Abbas ve diğer beylerini Kür nehri civarına göndermişti. Onların peşinden şehzade Miranşah ile Emir Hacı Seyfeddin'i takviye kuvvet olarak yola çıkardı. Timur'un güçleri, ricat taktiğini kullanarak Toktamış'ın birliklerini hezimetle uğratmıştı.¹² Ancak Georg'un Ahtamar'da kaleme aldığı "Yaysmavurk"¹³ başlıklı kolofona göre Timur'un etkinlikleri Kafkasya'nın ötesine ulaşmıştı. Ermenice kolofon bu konuda şunları naklediyor:

"(...) Bu sıralarda, Ermeni Devri'nin 836 [1387] yılında, doğudaki vahşi halklardan, kuzey bölgesinden Lank-Tamur adında biri ortaya çıktı. Arzrum [Erzurum]'a dek ulaşıp sayısız suç işledi ama sonra Tanrı onu geri çevirdi ve Aziz [Grigor] Lusavoriç'in¹⁴ duaları Yeznka [Erzincan] şehrimizi ve buranın eyaletlerini kurtardı."¹⁵

Ahtamar'da Karapet tarafından yazılan "Vaazlar Derlemesi" başlıklı kolofonda ise 1387 yılının olayları çok daha ayrıntılı biçimde yer almaktadır:

"Şimdi, ey kardeşler ve Mesih'e inananlar, günahlarımız yüzünden başımıza gelen felaketi dinleyin. (...) Bazıları uçuruma atıldı ve parçalara ayrıldı; ve bazıları şu ya da bu türden kırbaçlarla işkence gördü. Son günler ve zamanlarda, Ermeni Devri'nin 836 [1387] yılı, adına Lank-Tamur denen ve Goliat'a benzeyen o meşum adamın ortaya çıkışına

¹⁰ Ղարայ-Իսվիֆ/*Ğaray-İvsvf. Yani Karakoyunlu Kara Yusuf.

¹¹ Haçikyan, *JD Dari Hayaren Dzeragreri*, s. 569.

¹² Şerefüddin Ali Yezdî, *Emir Timur (Zafername)*, s. 156-157; Nizamüddin Şamî, *Zafername*, s. 122-123.

¹³ Bu ad, azizlerin yaşamını aylara göre sıralı bir biçimde içeren tören kitabına verilir.

¹⁴ Aziz Grigor Lusavoriç Ermenistan'da Hristiyanlığı yayan kişidir.

¹⁵ Haçikyan, *JD Dari Hayaren Dzeragreri*, s. 569-570.

tanık oldu. Öyle bir adamdı ki bu, Tanrı onu ellerinde adeta yedi kat kederle dolu bir kap tutmuş ve tıpkı eski zamanlarda Asur, Nabupağsar ve diğer zalimler marifetiyle yaptığı gibi melunların üzerine saçmıştı. Böylece başkenti Smırğind [Semerkand]'ı doğuda bırakarak korkunç bir biçimde kükredi ve başkaları tarafından yönetilen birçok bölgeye ve çoğu dış tehdit korkusundan kinsız kılıçlı ve demir kaplı zırhlı yüz bin askerden oluşan bir topluluğa doğru hareket etti. Burayı ilkin 830 [1381] yılında işgal etmeyi düşündü ve altı yıl sonra bu korkunç söylentileri duyduk. Mehekan¹⁶ ayında yaklaşan ölüm çanı tüm Ermenistan'da duyuldu. Bu korkunç ve canavarca adamları görünce ortaya çıkan dehşet görülmeye değerd, çünkü onların gelişini duyanlar dehşete düşmüştü; onları uzaktan görme şansına sahip olanlar, bu alışılmadık görüntü karşısında hayrete düştüler, çünkü ateşli ve hızlı koşan atlarının toynaklarından çıkan toz, kara bir bulut gibiydi. Birisi yüksek dağların doruklarına sığınıp çalkantılı bir deniz gibi toplanmış birçok birliğe baktığında bedenindeki ruh titrerdi. (...) Sekiz gün boyunca ülkeyi yıldızlarla süslü, kırmızı boyalı çadırlarla doldurdular, halatlarını ve direklerini özenle ördüler. Ve eğer zapt edilemez kalelerde bulunan biri onlara direnirse, çok sayıda çekirge gibi hemen onların üzerine gelirlerdi. (...) Ve kalelerde kalanlar kavrulup işkence gördüler, zayıfladılar ve titrediler, susayıp açlıktan öldüler, bitkin düştüler ve korkudan dehşet içinde kaldılar.

Anne-babaların ağlamaları, çocukların sefaleti, bağırsakların büzülmesi, yüzlerin şekil bozulması, yüzlerin sararması, seslerin solması, ayakların bitkinliği, ellerin hareketsizliği, dillerin giderek susması ve beyinlerin felce uğraması görülmeye değerd. Kimisi yalvardı, kimisi çığlık attı, kimisi yakardı, kimisi inledi, kimisi dua etti, kimisi gözyaşı döktü. Ama Tanrı bizim günahlarımızdan ve sapkın davranışlarımızdan dolayı bunların hiçbirine aldırış etmedi; daha çok bizi kâfirlerin eline teslim etti. Ve onlar zulmettiklerinde ve herhangi bir kaleyi işgal ettiklerinde yüksek sesle kükrediler. Ve dağlarda bulunanlar inip şehirlerin ve kalelerin önünde toplandılar. Derhal hücum edip demir kapıları yıktılar, her taraftan tırmandılar ve denizin köpüklü dalgaları gibi onları yuttular. Yazıklar olsun bu zamanlara! Bazılarının cesetleri kan denizinde yüzyordu; başları vücutlarından yarısı kesilmiş olanlardan bazıları su istediler ve çok geçmeden susuzluktan öldüler; [ve] başları sarkanların ağızlarından kan fışkırıyordu. Ah, çığlıklar! Ah, ağıtlar! Ah, o gözyaşı döken, yürek parçalayan ıstırap! Cesetleri kümeler halinde yığıldılar ve tekmelediler. Her tarafta acı dolu çığlıklar duyuldu. Artık

¹⁶ Ermeni takvimine göre 7. aya yani Şubat'a denk gelir.

atlıların denizi sakinleşti; şimdi Hristiyanları aramak için gittiler ve onları bulduklarında acımasızca öldürdüler, sayıları binlerceydi. Muhteşem piskoposları kılıçtan geçirdiler; dindar rahiplerin kafalarını taşların arasına sıkıştırdılar; Mesih'in sürüsünü köpeklerle yiyecek olarak attılar; çocukları atlarıyla çiğnediler; kadınları küçük düşürdüler ve onların bebeklerini tutsak aldılar. Harman yerini zincirli gürzlerin dövmesi gibi atlarıyla çocukları dövüyorlardı; ve tahıl yerine kan nehirleri akmaya başladı ve saman yerine kemikler toz gibi aktı. Hayvanlar doymuştu; kuşlar yemekten bıktı; kurtlar kimin etini yemeleri gerektiğini merak ediyordu; patriklerin, rahiplerin, diyakozların, kilise hizmetkârlarının, münzevilerin mi, yoksa keşişlerin etini mi? Üstelik kiliselere de saldırdılar; sunakları yıktılar; kapılarını ateşe verdiler; tapınaklara saygısızlık ettiler; tütsü kutularını ve kadehleri parçaladılar; onları dinlerinden döndürmeye zorladılar ve sonra öldürdüler. Onları aç bıraktılar, öyle ki köpekler, kediler, eşekler, atlar, cesetler ve murtarlarla beslenmeye başladılar; hatta onlar şefkatle emzirilen bebeklerini kızartıp yediler. Ne ekmek ne de su vardı.

Doğrusu, Mesih adına söylüyorum, okuyucuları sıkmamak için bin ve on bin kişiden sadece birkaçını seçtim. Ve bunların hepsi bizim sayısız günahlarımız yüzünden oldu..."¹⁷

Timur'un Ermenilerle olan bir sonraki teması, Ermeni kaynaklarına göre 1388'de gerçekleştirdiği seferle olmuştu. Türkmenlerin başıbozuk eylemleri ve Hicaz kervanlarına zarar vererek ticaret yollarını elverişsiz hale getirmeleri, Timur'u kızdırmıştı. Derhal sefer hazırlıklarına başlayan Timur, Nahçıvan yolu üzerinden harekete geçti. Öncü birliklerini de yola çıkarıp Van Gölü'nün doğusunda yer alan Alatağ'da kendisini beklemelerini emretti. Ardından Kal'a-i Aydın da denen Bayezid ve Avnik kalelerini ele geçirdiler. Ardından Erzurum'a yönelip şehri kalesiyle birlikte düşürdüler. Timur daha sonra Çiyaçur [Karasu] nehrinin kıyısında ordugâh kurup Erzincan'a tabiyet bildirmeleri için elçi gönderdi. Erzincan hâkimi Tahurten, derhal hediyelerini sunup Timur'a bağlılığını bildirdi. Bunun peşinden Timur, Karakoyunlu Kara Yusuf'un babası Kara Mehmed'in bulunup etkisiz hale getirilmesini emretti. Bu iş için oğlu Miranşah ile Muhammed Mirek'i görevlendirmişti. Ayrıca Argun Barlas'ın oğlu Şeyh Ali Bahadır, Burguçi oğlu Akyalşah ve Tilek Korçî'nin başında olduğu birlikler de Kara Mehmed'i bulmaları için yola

¹⁷ Haçikyan, *JD Dari Hayaren Dzerageri*, s. 577-579.

çıkarılmıştı. Bilhassa Miranşah, Türkmenleri yağmalayıp bol miktarda ganimet elde etse de Kara Mehmed yüksek dağlara çekildiği için ele geçirilememişti. Bu sırada Timur ise Muş ve Ahlat taraflarına yönelerek şehir ve sakinlerini yağmalayıp bu bölgeleri itaat altına aldı.¹⁸ Timur'un bundan bir sonraki uğraşı Van bölgesiydi. Askerleriyle birlikte bu bölgeye doğru yola çıkan Timur, Van kalesini mancınıklar yardımıyla düşürerek kalenin hâkimi Melik İzzeddin'i tabi olmaya mecbur kıldı.¹⁹ Aleksan'ın Oğlu tarafından kaleme alınan "*Nerses Lambronatsi'nin Atasözleri Kitabı Üzerine Şerhi*" başlığını taşıyan Ermeni kolofonunda bu olaylar "(...) Bu yıl [1388] Tamur-Lank adındaki menfur şan [han] Vaspurakan [Van] şehrine geldi ve kaleyi ele geçirip yıktı. Bazılarını esaret altına aldı; bazılarını uçurumdan aşağı fırlattı, bazılarını da kılıçtan geçirdi; ve ülkeyi ateşe verdi" sözleriyle akis bulmuştur.²⁰ Bu kayıtları Tovma Metzobetsi'nin anlatılarından takip etmek mimkündür. Yaşanan olayları günahlarından ötürü Tanrının bir cezası olarak gören Ermeni yazar, Vaspurakan'la birlikte Erciş, Gürcistan, Albanya ve Kür nehrine kadar Timur'un birliklerinin yayıldığını ifade etmektedir. Ayrıca Timur'un güçlerinin geri çekilmesinden sonra yoğun bir kıtlığın başladığını kaydedip savaşın neden olduğu ekonomik gerilemenin peşinden ülkenin bu anlamda çok daha zor koşullarla karşılaştığını vurgulamaktadır.²¹ Demek oluyor ki Timur ve güçlerinin etkinlik sahası çok daha geniş bir bölgeyi içine alıyordu. Yine Vaspurakan'da Tuma adlı bir keşiş tarafından yazılan "*Grigor Narekatsi'nin Ağıtlar Kitabı*" başlıklı Ermeni kolofonunda söz konusu hadiselerin manzum bir biçimde anlatıldığını görüyoruz. Bu yönüyle Orta Çağ Ermeni yazınına örnek teşkil eden şiirsel bir anlatıda Timur'un Vaspurakan'daki etkinlikleri şöyle yansıtılmıştır:

"(...) [Bu elyazması] Ermeni Devri'nin 840 [1391] yılında, acı ve kasvetli zamanlarda [tamamlandı]... Dört tehlikeli yıl boyunca bu elyazmasını istinsah ettiğim zamanlar o kadar kötüydü ki, hepimiz kaçtık

¹⁸ Şerefüddin Ali Yezdî, *Emir Timur (Zafername)*, s. 158-159; Nizamüddin Şamî, *Zafernâme*, s. 124-125.

¹⁹ Şerefüddin Ali Yezdî, *Emir Timur (Zafername)*, s. 159; Nizamüddin Şamî, *Zafernâme*, s. 125.

²⁰ Haçikyan, *JD Dari Hayaren Dzeragreri*, s. 573.

²¹ Tovma Metzobetsi, *Patmutivn Lank-Tamuray ev yacordats ivrots, arareal Tovma Vardapeti Metzobetsvoy*, ed. Karapet Şahnazarean, İ Gortzsatan K. V. Şahnazarean, Paris, 1860, s. 32.

ve dağların zirvesinde açlık içinde ve başıboş dolaşarak yaşadık ve hepimiz Tamur korkusundan yaşayan ölümler gibiydik. Bu kötülüğü kim anlatabilir veya yazabilir?...

Ah kardeşlerim, çok ıstırap çektim çünkü biz barınaksızdık ve kış zamanıydı,

Ve yabancılar Hristiyanların üzerine saldırmıştı.

Acı ve Taciklerin sayısının arttığı zamanlarda,

Hristiyanlar İblisin kışkırtmasıyla lanetlendiler;

Horasan'dan Tamur adlı bir köpek ve topal geldi;

Bir engerek yılanı gibi öfkeyle doluydu.

Yaptığı kötülükleri hangi dil anlatabilir?

Bu zamanlarda tanık olduğumuz şeyleri hiçbir fani insanın seyretmesine izin vermeyin.

Mülteciler her yerde çıplak, barınaksız ve çaresiz;

Bütün topraklarımız denizde batan bir gemi gibi titriyor.

Muhanat²² ulusundan olan [Tamur'un], Ermenilere büyük üzüntü yaşattığı görüldü.

Ğzovin [Kazvin]'den bir Calat²³ gönderdi ve altın rüşvet talep etti,

Rab Mesih'in adını anan kişinin ağır şekilde cezalandırılması gerektiğini söyleyerek;

Onlara yalnızca işkence yapılmamasını, aynı zamanda derhal kafalarının kesilmesini,

Ve rüşvet vermeyenlerin başlarının O'na getirilmesini,

Ve Hristiyan adı taşıyan herkesin kılıçtan geçirilmesini [söyledi].

İki ucu keskin kılıçlarını taşıyarak, kuduz köpekler gibi ülkenin dört bir yanında dolaşılar;

Baba ve Oğul, ölümsüz Tanrı ve diri Rab olduğuna iman eden

²² Ermenice metinde *Մուհանաթ*/*muhanat. Yani Muhanet. Korkak, alçak, namert vb. anlamlara gelmektedir.

²³ Ermenice metinde *Չալատ*/*Calat. Muhtemelen Cellat.

Ermenileri ve Gürcüleri acımasızca katlettiler.

Pek çok dindar rahip ve mütevazı papazı,

Ve inzivaya çekilmiş keşişleri, kılıçlarının kurbanı yaptılar.

Pek çok kiliseyi, manastırı ve mabedi yıktılar;

Vasपुरakan topraklarımızın tamamını yerle bir ettiler;

O [Tamura] Van kalesini zapt etti; yaşlılara ve gençlere hiç acımıyordu;

Hepsini kaleden aşağı attı ve geri kalanını esir olarak götürdü.

Faniler arasında kim Tamur'un kötülüğünü anlatabilir?

Hiçbir baba çocuğuna merhamet etmedi, hiçbir anne çocuğunu emzirmede..."²⁴

Grigor Hlatetsi'nin Kacberonik eyaletindeki Siharay veya Harabastay manastırında kaleme aldığı "*Sargis Şnorhali'nin Risalesi Üzerine Şerhler*" adını taşıyan kolofon ise şimdiye değin bahsettiğimiz kolofonlardan farklılık göstermektedir. Hlatetsi, diğer Ermeni kolofon yazarları gibi belirli bir tarihte meydana gelen olayları yansıtmamış, 1385'ten 1399'a kadarki gelişmeleri özetleyerek daha bütüncül bir anlatı sunmuştur. Onun eserindeki Timur'a ilişkin kayıtlarda şu ifadeler bulunmaktadır:

"(...) [Bu elyazması] Acı ve kötü zamanlarda, öncü Deccal Şeytan'ın hizmetkârı, kötülük adamı, lanetin oğlu ve dipsiz cehennemın varisi, hain ve kirli yaratık ve kana susamış Lanka-Tamur'un topraklarımıza saldırdığı dönemde [tamamlandı]. Çok sayıda günahımız yüzünden, sakın Tanrı birden öfkeleni ve bize olan merhameti öfkeye dönüştü, tatlılığı acılaştı ve iyiliği dönüştü. Ve bu, bu şeytanî yaratığın ve Tanrı'nın uyarıcı gazabının esasının ülkemizi cezalandırmak amacıyla üçüncü gelişidir. Meşum yaratığın ilk gelişi, Ermeni Devri'nin 834 [1385] yılında, Pers [İran]'i işgal ettiğinde gerçekleşti. İki yıl boyunca, yani 836 [1387] yılının sonuna değin, çok fazla yıkımın, kanın, kıtlığın ve kargaşanın olduğu dönemde, Parskasta [İran]'dan ve Ermenistan'dan esirleri perişan edip götürdü.

Ve 842 [1393] yılında tekrar geldi ve Babelon [Bağdat]'a saldırdı. Asorestan [Suriye]'in tamamını yerle bir ettikten sonra Ermenistan'ı işgal ederek ikinci kez harap etti; esirleri kaçırdıktan sonra Hun

²⁴ Haçikyan, *JD Dari Hayaren Dzeragreri*, s. 587-590.

istihkâmını²⁵ geçti ve öfkeyle Hun kralının [?] üzerine yürüdü; orada da pek çok yıkım yaptı, tutsak aldı ve onları mağlup etti. Ancak kıtlık nedeniyle kuvvetlerinin sayısı azaldı; ve bu kibirli yaratık askerlerinin çoğunu kaybetti. Oradan Alan Kapısı'na²⁶ doğru ilerledi ve kendi ülkesine döndü. Daha sonra tekrar savaşçılar ve süvarilerle takviye yaptı ve Hindustan [Hindistan]'a²⁷ yürüdü ve buradan büyük bir zaferden sonra ve çok sayıda ganimet ve birçok fülle başkenti Samarğand [Semerkand]'a geri döndü.

Ve ülke azıcık huzurun tadını çıkarırken ve halk şeytanın verdiği ağır cezadan biraz nefes almaya başlarken, Gürcülerin kralı Gorgi²⁸ büyük bir zafer kazandı... Nahcavan eyaletindeki Yerinşak kalesine gelerek, 835 [1386] yılından 848 [1399] yılına kadar on üç yıl boyunca Tamur-Lank'ın güçleri tarafından hisarı kuşatılan Ahmat Ğan'ın²⁹ oğlu Sultan Tahir'i³⁰ kurtardı...

Bunu gören Lank-Tamur vahşi bir canavar gibi kükredi ve sayıları birinci ve ikinci [istilalar] sırasındakilerden daha fazla olan çok sayıda birlikte üçüncü kez ileri doğru yürüdü.

Sonbahardan yaz mevsimine değin Gürcistan topraklarında yedi ay boyunca, hatta daha fazla ama daha az olmamak üzere ordugâh kurdu. Çok sayıda kaleyi ele geçirdi ve [buranın] sakinlerinin çoğunu öldürdü. Erkeklerin neredeyse tamamını öldürtürken sayısız kadın ve çocuğu da tutsak aldı. Bu vahim badirelere sadece Hristiyanlar değil, Hristiyan olmayanlar da tanık oldu. Onlar masum kuzuların, kadınlara merhamet etmeyen, çocuklara acımayan, hastalara merhamet göstermeyen, mazlumlara görmeyen, yaşlılara yardım etmeyen ve körpe çocukları esirgemeyen kana susamış, insan yüzlü canavarların eline nasıl düştüğüne tanıklık ettiler. Tersine, onları yürüyerek, çıplak ayakla ve başları açık olarak acımasızca götürdüler. Yürüyemeyenleri taşılayıp öldürdüler ve böylece onlar [sağ kalanlar] yürüyüşlerine devam ettiler. Ve bu sefaletlere tanık olanlar, dağların üzerlerine yıkılmasını, tepelerin üstlerini örtmesini istediler.

²⁵ Պահակն Հոնաց/*Pahakn Honats.

²⁶ Դուռն Ալանաց/*Durn Alanats.

²⁷ Esasında Afganistan kastedilmektedir.

²⁸ VII. Giorgi (1395-1405).

²⁹ Ermenice metinde Վհման դաւն/*Ahmat Ğan. Yani Sultan Ahmet Celayir.

³⁰ Ermenice metinde սուլթան Տահիր/*Sultan Tahir. Yani Sultan Tahir Celayir.

Böylece bu [elyazması], öyle acı günlerde ve korkunç zamanlarda, bizim [Ermeni Devri'nin] 849 [1400] yılında, Efendi Davit'in³¹ Ahtamar eyaletimizdeki patrikliği sırasında tamamlandı...

Bu çalkantılı günlerde Lank-Tamur'un kuvvetleri, savaş açmak ve tahribat yapmak için Gamrats [Kapadokya] topraklarına yürüdü. Ben de bundan korkarak meskenimi terk ettim ve bir süre orada kaldığım Aornşik'e [?] gittim [ve bu elyazmasını tamamladım]..."³²

Ermenice kolofondaki 1393 yılıyla ilgili kayıtlar, açıkça Timur'un Irak ve Fars'a düzenlediği seferlere işaret etmektedir. Nitekim bu olayları oldukça ayrıntılı bir biçimde Şerefüddin Ali Yezdî, Nizamüddin Şamî ve İbn Arabşah'ın eserlerinden okuyabiliyoruz.³³ 1393'ten 1395'e kadar olan iki yıllık bir sürede ise Timur Diyarbakir, Urfa ve Mardin taraflarına ilerleyip bu bölgeleri itaat altına almıştır.³⁴ Ancak Hlatetsi'nin anlatısında Timur'un bu bölgeleri içeren seferine değinilmediği görülüyor. Onun boş bıraktığı bu iki yıllık bir sürede meydana gelen olayları diğer Ermeni kolofonlarından öğrenebilmek mümkündür. Nitekim Stepanos'un Hizan bölgesinde yazdığı "*Tören Kitabı*" başlığını taşıyan Ermenice kolofon, bu hususta şunları kaydediyor:

"(...) [Bu elyazması] Ermeni Devri'nin 844 [1395] yılında... Bokik unvanlı Efendi Karapet'in³⁵ Kilikyalıların patriği olduğu ve Efendi Davit Ağtamaretsi'nin³⁶ patriklik makamında görüldüğü zamanda ve egemenliği Sımırğind [Semerkand]'dan Babelon [Bağdat]'a, oradan Asor [Suriye] Mezopotamya'sındaki Urha [Urfa]'ya ve oradan da Yeprat [Fırat]'ın kaynağına değin uzanan Tamur idaresindeki yabancıların yönetimi sırasında [istinsah edilmiştir]. Onun kiliselere, din adamlarına ve [Hristiyan] müminlere karşı yaptığı zulmü kim anlatabilir? Çünkü [onların] birçoğu kılıçla öldürüldü, birçoğu açlıktan öldü ve diğerleri

³¹ III. Davit.

³² Haçikyan, *JD Dari Hayaren Dzeragreri*, s. 627-629.

³³ Timur'un Irak ve Fars'a düzenlediği 1393 yılındaki seferleri hakkında ayrıntılı bilgi edinmek için bkz. Şerefüddin Ali Yezdî, *Emir Timur (Zafername)*, s. 203-223; Nizamüddin Şamî, *Zafername*, s. 153-173; İbn Arabşah, *Bozkırdan Gelen Bela (Acâibu'l Makdûr)*, çev. D. A. Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2023, s. 104-111.

³⁴ Şerefüddin Ali Yezdî, *Emir Timur (Zafername)*, s. 231-237; Nizamüddin Şamî, *Zafername*, s. 178-179; İbn Arabşah, *Bozkırdan Gelen Bela (Acâibu'l Makdûr)*, s. 115-124.

³⁵ I. Karapet.

³⁶ III. Davit.

atların toynakları altında çiğnendikten sonra acımasız işkencelerle can verdi. Rab Tanrı, [Tamur'un] krallığını yok etsin ve onu uçuruma atsın ve bize barışsever bir kral versin..."³⁷

Yine Hizan bölgesinde Rstakes tarafından telif edilen “İncil” başlıklı kolofon, Stepanos’un kaydettiği bilgileri tamamlayıcı bir mahiyet taşıyarak bu konuda şunları söylüyor:

“(…) [Bu elyazması] [1397’de], sefil ve kötü zamanlarda, Babelon [Bağdat], Dklad, Edesia [Urfa], Ra...ğen, Merdin [Mardin], Amit [Amid] ve Avinku [Avnik] kalesini ele geçiren okçular ulusundan Tamur Ğan’ın istilas sırasında [istinsah edilmiştir]. [Tamur] hepsini kılıçtan geçirip ateşe verdi; ve ayrıca bazılarını tutsak aldı. Bu, adaletin azaldığı ve adaletsizliğin her yerde arttığı, bunun sonucunda kiliselerin ve hizmetkârlarının sinsi yabancılar elinde çok fazla acı ve işkenceye maruz kaldığı bir zamanda gerçekleşti..."³⁸

Hlatetsi’nin metnine tekrar dönecek olursak, yazarın Sultan Tahir Celayir’in Gürcü kralı VII. Giorgi tarafından kurtarılmasıyla ilgili pasaj, 1396’da meydana gelen olaylarla ilişkilidir. O yıl Tebriz’de bir başkaldırı hareketinin planladığı haberi duyulmuştu. Şehzade Miranşah, Tebriz’e gidip isyancıları öldürmüştü. Ayrıca Seyid Ali Şeki Arlat’ın düşmanca bir tutum içinde olduğunu düşünerek ona karşı saldırıda bulunmuştu. Bu arada şehzadenin işret âlemleri düzenleyerek kendini zevk ve sefaya vermesi, düşmanları için büyük bir fırsat doğurmuştu. Sultan Ahmed Celayir’in oğlu Sultan Tahir Celayir, bir grup askerle Alançuk kalesinde, aldığı fermanının hükmüne uyarak Sultan Sencer Hacı Seyfeddin tarafından kuşatılıyordu. Şehzade Miranşah’ın kendisine karşı olan saldırgan tutumundan dolayı Seyid Ali Şeki Arlat, Sultan Tahir Celayir’i kurtarmak amacıyla Gürcülerle anlaştı. Böylece Sultan Tahir Celayir’i kurtarmak için Alançuk kalesine doğru yola çıkarak Azerbaycan’a saldırdılar. Bunun üzerine Sultan Sencer Hacı Seyfeddin, kale kapısını kapatıp olanları anlatmak üzere Tebriz’e, Şehzade Miranşah’ın yanına gitti. Gelişmelerden haberdar olan Şehzade Miranşah, Alançuk’a yardım gönderse de Gürcüler onlardan önce davranıp buraya gelmiş ve Sultan

³⁷ Haçikyan, *JD Dari Hayaren Dzeragreri*, s. 611.

³⁸ Haçikyan, *JD Dari Hayaren Dzeragreri*, s. 618.

Tahir Celayir'i kurtarmayı başarmışlardı.³⁹ Dolayısıyla buradan, Ermenice kolofondaki özet bilgilerin tarihsel olgularla paralellik gösterdiği görülüyor.

Ne var ki Timur'un bu seferlerle nihai bir başarı elde edemediği anlaşıyor. Kaynakların tanıklığına göre tekrar 1399/1400 yıllarında Timur'un tekrar Gürcistan üzerine yürüdüğünü öğreniyoruz. O vakitler kış ayında Timur, Karabağ'da bulunuyordu. Şeyh İbrahim ile Seydi Ahmed'e sefer hazırlıklarına başlamaları için talimat verdi. Muhtemelen daha önce Sultan Tahir Celayir'in kurtarılmasını sağlayan Gürcüleri bozguna uğratmayı düşünüyordu. Diğer yandan bilhassa Azerbaycan ve civarındaki halk Gürcüler ve Ermenilerin saldırısına maruz kalıyordu.⁴⁰ Timur'dan aldıkları emir uyarınca şehzade ve beyler gerekli hazırlıkları yaparak Gürcistan'a doğru yola koyuldu. Kür nehri üzerine köprü kurarak karşı yakaya geçmeyi başardılar. Şeyh İbrahim de burada Şirvan ordusuyla gelip onlara katıldı. Ardından Şeki'yi geçtikten sonra Hamşa kanyonuna doğru ilerledi. Ancak kanyon sık ağaçlardan oluşan bir ormanla kaplı olduğu için Timur ağaçların kesilerek yol açılması yönünde emir verdi. Bunun üzerine askerler on gün boyunca balta, teber ve testere kullanarak ağaçları kesmek suretiyle yolu açmaya başladılar. Kış vakti olduğu için yoğun bir kar yağışı, ordunun ilerleyişini güçleştiriyordu. En nihayetinde Timur'un birlikleri bu çetin şartlara karşın Gürcistan'a ulaşmayı başarmış ve Gürcüleri kılıçtan geçirmişti. Kahet-Hereti bölgesinin prensi Himşia firar etmiş ve Timur'un askerleri tarafından Aksu kanyonuna değin takip edilmişti. Aynı zamanda tüm bağ ve asmalar Timur'un emriyle talan edilmişti. Ancak Timur, olumsuz hava şartları ve askerlerin erzak sıkıntısı nedeniyle burada yalnızca bir ay kadar kalabilmişti. Bu nedenle buradan ayrılmak zorunda kalıp Karabağ'daki kışlağına döndü.⁴¹

Timur Karabağ'a dönünce ilkbaharda kurultayı topladı. Tüm devlet erkânıyla bir araya gelerek müzakerelere girişti. Toplanan kurultayda

³⁹ Şerefüddin Ali Yezdî, *Emir Timur (Zafername)*, s. 323-324; W. E. D. Allen, *A History of the Georgian People from the Beginning Down to the Russian Conquest in the Nineteenth Century*, Routledge, London-New York, 2023, s. 124.

⁴⁰ Nizamüddin Şamî, *Zafernâme*, s. 254.

⁴¹ Şerefüddin Ali Yezdî, *Emir Timur (Zafername)*, s. 331-332; Nizamüddin Şamî, *Zafernâme*, s. 255-256.

çetin kış şartları nedeniyle tam anlamıyla başarı elde edilemediği için tekrar Gürcistan üzerine sefer tertip edilmesi kararlaştırıldı. Bunun üzerine Karabağ'dan Gürcistan'a ilerlediler. Timur ilkin Partav [Berdea]'a vardı. Burada Erzincan beyi Tahurten'le görüştü. Ona Anadolu'daki asayişini sağlamasını tembihledikten sonra Gürcistan yakınlarında ordugâh kurdu. Akabinde Sultan Ahmed Celayir'in oğlu Sultan Tahir Celayir'i himaye eden Gürcü kralı VII. Giorgi'ye haber yollayıp onu kendisine teslim etmesini söyledi. Ancak Gürcü kralı Timur'un bu isteğini yerine getirmeyi kabul etmedi. Bunun üzerine Timur, derhal harekete geçerek Gürcistan'a saldırmak için yola koyuldu. Çok sayıda kişinin kılıçtan geçirildiği bu savaşta Timur'un askerleri buğday tarlalarını ve meyve bahçelerini talan ettiler. Firar eden Gürcüler çareyi yüksek dağlara sığınmakta buldular. Çok sayıda kale ele geçirildi ve Timur Tiflis'i denetim altında tutmak amacıyla Horasan birliklerinden bazılarını burada bıraktı. Gürcü kralı ise zoraki canını kurtarıp kaçmayı başardı. Ayrıca kilise ve havralar da Timur'un askerleri tarafından harabeye çevrilmişti. Timur bunların yerine camiler inşa edilmesini ve yeni camilere imam ve müezzin atanmasını emretti. Ardından Gürcü kralına bağlı olan diğer vilayetlerin üzerine yürüdü. Canibek Gürcü'nün topraklarını, Zerit kalesi ve Svanet hisarını zapt etti. Buradan Gürcü kralının beylerinden biri olan Karakalkanlı [Ahıska] şehrinin sahibi İvan'ın üzerine doğru yürüyüp onu ve şehir sakinlerini itaat altına aldı. Böylece Gürcistan seferini tamamlayan Timur, oradan ayrılıp Minköl yaylasına çekilerek burada karargâhını kurdu.⁴² Ermeni kolofonları Timur'un Gürcistan üzerine düzenlediği bu seferlerle ilgili bilgiler veriyor. Hizan'da Yovanes tarafından telif edilen “İncil” başlıklı kolofonda Timur'un Gürcistan üzerindeki etkinlikleri manzum bir biçimde şöyle dile getirilmiştir:

“(…) [Bu elyazması] Büyük Ermeni Devri'nin 849 [1400] yılında... Efendi Karapet'in Kilikyalıların patriği olduğu sırada ve merkezi Ahtamar adasında bulunan, eski zamanların peygamberi gibi kâfirlerin elinde şehit edilen Efendi Zakaria'nın kardeşi Efendi Davit'in bizim eyaletimiz Rştunik'teki patrikliği zamanında [istinsah edilmiştir].

⁴² Şerefüddin Ali Yezdî, *Emir Timur (Zafername)*, s. 335-338; Nizamüddin Şamî, *Zafernâme*, s. 256-259.

O,⁴³ farkında olmadan tuzağa düştü,
Aramızda onun gibisi yoktu,
Ancak sebepsiz yere taşlanarak öldürüldü.
Vostan'da⁴⁴ yangın çıktı,
İsrail'in Rabbi yeniden öfkelendi.
Yine de, herkesin Rab Tanrısı
Efendi Davit'i⁴⁵ sadık kulu eylesin.
Bunu istinsah ettiğimde hiçbir kralımız yoktu;
Sımrğndlı [Semerkand] Tamur-Lang
Dünyaya karşı sertleşti
Ve herkese karşı koydu.
Alanlar Kapısı ardına kadar açıldı,
O kadar uzun süredir kapalıydı ki;
Tamur şiddetli kötülüklerle geldi
Ve herkes acı çekti.
Gürcistan topraklarına geldi,
Pek çok ganimet ve köle aldı.
Bütün ülke titriyor
Daldaki bir serçe gibi...

Eyvah bu günlere, diyorum ki, yenilmez ve acımasız Tamur-Lang'ın
getirdiği fırtınanın içinde debelenip duruyoruz.”⁴⁶

Sargis adlı bir keşişin kaleme aldığı “*Grigor Tatevatsi'nin Sorular Kitabı*” başlıklı kolofon ise şu tasvirlerde bulunmaktadır:

⁴³ II. Zakaria.

⁴⁴ Ermenistan'ın Artaşat bölgesine bağlıdır.

⁴⁵ III. Davit.

⁴⁶ Haçikyan, *JD Dari Hayaren Dzeragreri*, s. 630-631.

“(...) [Bu elyazması] Ermeni Devri’nin 850 [1401] yılında... Orpelyan hanedanından Büyük Bivrtel’in oğlu olan İvane’nin oğulları Paron Smbat ve kardeşi Paron Bivrtel’in prensliği döneminde [istinsah edildi].

(...) Geçtiğimiz yılda [1400], Ermenistan’ı daha önce üç kez harap eden Tamur-Lank adındaki Horazm [Harezm] ulusunun zalim prensi ve lanetin oğlu, sayısız günahlarımız yüzünden kalabalık birliklerle tekrar gelerek kötü ve melun Gürcü prensleri ve azatlarının⁴⁷ göz yumması ve yardımı sayesinde Gürcistan’ı işgal etti. Umumî bir katliam yaptı ve toplam 100 bin kurbandan oluşan esirleri götürdü ve kiliseleri yıktı. Bu feci felaketin boyutlarını ağızdan ağza aktaramayız veya yazıya dökemeyiz; daha çok, iç çekerek hıçkıran anne-babaların sefaletini görünce sadece ağlayıp dua edebiliriz ve ‘Ne mutlu doğum yapmayan kısırlara ve emzirmeyen memelere’⁴⁸ deriz.”⁴⁹

Ermeni kolofonları, Timur’un daha sonra Anadolu’daki etkinliklerine dikkat çekmektedir. Gerçekten de kaynakların da değindiği gibi Anadolu’da Yıldırım Bayezid, Timur’un genişleme siyaseti önünde engel teşkil etmekteydi. Aydın, Menteşe, Kirmiyân, Karaman, Sivas ve Malatya gibi şehirlere sahip olmuştı. Bununla da yetinmeyip Sivas ve Malatya’ya sahip olduktan sonra burayı kendi seçtiği kişilerin idaresine bırakmıştı. Ardından Erzincan beyi Tahirten’e haber yollayıp bu şehirle birlikte Erzurum’dan haraç istemişti. Bunun üzerine Tahirten, Timur’a haber gönderip onu durumdan haberdar etti. Bayezid’in bu hareketinin, cihan fatihi olma yolunda ilerleyen Timur için kabul edilebilir yanı olamazdı. Karşılıklı mektuplaşmalardan bir netice çıkmayınca Timur, Sivas’a doğru yola çıkarak burayı zapt etti. Akabinde Türkmenlerin itaatsiz davranışları nedeniyle istikametini Elbistan, Malatya ve Kâhta taraflarına çevirerek asayışı temin etti.⁵⁰ Timur, bu bölgelerde yetkesini tesis edince Memlûk tehlikesini bertaraf etmeyi tasarlıyordu. Bu amaçla Behesni, Ayntab, Şam ve Halep’e doğru yürümeye karar vermişti.⁵¹ Timur’un bu seferleri Ermeni kolofonlarında da etkisini göstermiştir. Harput şehrinde yazılan

⁴⁷ Orta Çağ Ermenistanı’nda soylulara verilen unvan.

⁴⁸ Luka 23:24.

⁴⁹ Haçikyan, *JE Dari Hayaren Dzeragreri Hişatakaranner*, s. 5.

⁵⁰ Şerefüddin Ali Yezdî, *Emir Timur (Zafername)*, s. 339-344; Nizamüddin Şamî, *Zafernâme*, s. 257-263.

⁵¹ Şerefüddin Ali Yezdî, *Emir Timur (Zafername)*, s. 345 vd.; Nizamüddin Şamî, *Zafernâme*, s. 263 vd.

Tavakal’a ait “İncil” adındaki kolofonda konuyla ilişkili olarak şu kayıtlar bulunmaktadır:

“Farklı bir görünüş ve çehreye sahip, geniş alınlı, çekik gözlü, iğrenç ve tehlikeli Perslerin barbar kralı Tamur Ğan, çok sayıda kuvvetle doğudan ilerledi. Ve çok büyük birliklerle Şam’a saldırdı ve Kudüs’e doğru hareket etti. Tam bir yıl bu topraklarda kaldı ve yazıyla anlatamayacağım kadar zulümler yaptı. Çok sayıda insanı öldürdü; bazılarını da esir aldı; ve birçoğu açlıktan öldü; öyle ki baba oğlunu, oğul da babasını terk etti. Bu sırada Halepli toprak sahibi olan Tavakal, erzak almak üzere Antap [Antep] şehrine gitmişti. Bu kutsal İncil’i kâfirlerin elinde bulunca fazlasıyla ağladı, çünkü onlar hem İncil’i hem de Mesih’i küçümsemişlerdi... Bu kutsal İncil’i güvence altına almak arzusuyla, erzak satın almayı [planladığı] parayı teklif etti ve bu kutsal İncil’i [satın] alarak onu kâfirlerin elinden kurtardı; ve onu evine getirdi; herkes sevindi... Bu kutsal İncil’i elde ettiğimiz yıl, Ermeni Devri’nin 849 [1400] yılıdır.”⁵²

Derleme başlıklı başka bir kolofonda ise şu ifadeler yer verilmiştir:

“850 [1401] yılının ilkbaharında ve [Mesih’in] Göğe Yükseliş Yortusu sırasında Şamb [Suriye]’dan sarı ve dört kanatlı korkunç ve yoğun bir çekirge [dalgası] geldi. Ama Tanrı’nın ilahî merhameti hepsini Rştonik denizinde [Van Gölü] öldürdü ve denizin dalgaları onları kum yığınları gibi deniz kıyısına yığıdı; ve onların kokusundan insanlar uzak duruyordu.

Bu yıl Tamur-Bek, Sevast [Sivas] şehrini ele geçirerek burayı yıkıp harap etti. Herkesi öldürdü; ve çok sayıda kadın ve çocuğu tutsak aldı; ve toprağa bir hendek kazarak kendisine ok atan 3 bin adamı diri diri gömdü. Bunu yaptıktan sonra çok sayıda askerle Şamb’daki Halep ve Damaskos [Şam]’a doğru yola çıktı. Tanrı onları onun eline teslim etti. Halep şehrini ele geçirdi ve o kadar çok katliam yaptı ki Taçklerin [kafataslarından] üç katlı bir mnira [minare] inşa etti. Daha sonra Damaskos’a doğru ilerleyerek orayı ele geçirdi ve otuz gün boyunca oranın altın, gümüş ve incilerini yağmaladı, ayrıca 12 bin deveyi de hasay [haraç] olarak aldı.

Daha sonra tüm şehrin ateşe verilmesini buyurdu ve onlar da burayı küle çevirdi. Havarî Ananias’ın mezarının bulunduğu büyük mskiti [mescit] yıktırdı. Ve iki şehirde ne kadar mnira ve mzkıt⁵³ varsa hepsini yok ettirdi. Esir aldığı ya da öldürdüğü kişilerin sayısını kimse tahmin

⁵² Sargisyan, *Mayr Tsutsak Hayeren Dzeragrats Matenadaranin Mhitareants i Venetik*, s. 401-402.

⁵³ Metinde farklı formda yazılmıştır. Mescit kastedilmektedir.

edemez. Ve büyük bir kuvvetle Merdin [Mardin]’e saldırdı, şehri temellerinden yıktı ve onu ekilebilir [bir yer] haline getirdi. Ancak kaleyi ele geçiremedi; bunun yerine ülkedeki birçok Hristiyanı tutsak olarak götürdü. Tamurtsik [Timur’un kuvvetleri] ve çekirgeler peş peşe ülkemize, yani Vostan’a ve buranın eyaletine geldi.”⁵⁴

Sonuç

Sonuç olarak Ermeni kolofonlarındaki Timur’a ilişkin bu tasvirlerde güçlü bir Hristiyan tesiri olduğu anlaşılıyor. Yazarlar Timur’un düzenlediği seferlerin nedenini kendi günahlarına bağlaması bu hususu açıkça ortaya koyuyor. Öte yandan kolofonlarda yer alan anlatılar, Timur’un tarihçileri olan Şerefüddün Ali Yazdi ve Nizamüddin Şami’nin eserlerindeki bilgilerle koşutluk arz ettiği için tarihsel bakımdan kaynak değerinin yüksek metinler olarak karşımıza çıkıyor. Hatta bu yönüyle Timur’un tarihçilerinin değinmediği lokal mahiyetteki birçok olayın, bu kolofonlar üzerinden gün yüzüne çıktığı görülüyor. Haliyle bu husus, Ermeni yazarların daha ziyade kendi yaşadıkları bölgede meydana gelen olayları naklettiklerini kanıtlıyor. Diğer yandan anlatılarda Karakoyunlulara ilişkin yer yer bilgiler verilmesi, Timur ve Türkmenler arasındaki gerilimleri yansıtmaları bakımından tarihsel olgulara Ermeni cephesinden doğru bir şekilde yaklaşıldığına delalet ediyor. Gerek nesir gerek manzum bir biçimde kaleme alınan bu kısa anlatıların, Timur’un bilhassa Kafkasya ve Doğu Anadolu üzerine düzenlediği seferlere ışık tutması bakımından döneme ilişkin bilgi veren birincil kaynaklar arasında hatırı sayılır bir yer işgal ettiğini rahatlıkla söylemek mümkün hale geliyor.

⁵⁴ Haçikyan, *JE Dari Hayaren Dzeragreri Hişatakaranner*, s. 3-4.

Kaynakça

Aka, İ., "Timur", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 41, İstanbul, 2012, s. 173-177.

Allen, W. E. D., *A History of the Georgian People from the Beginning Down to the Russian Conquest in the Nineteenth Century*, Routledge, London-New York, 2023.

Haçikyan, L. S., *JD Dari Hayaren Dzeragreri Hişatakaranner (14. Yüzyıl Ermeni Elyazmaları Kolofonları)*, Haykakan SSR Gitutyunneri Akademiayi Hratarakçutyun, Yerevan, 1950.

Haçikyan, L. S., *JE Dari Hayaren Dzeragreri Hişatakaranner (15. Yüzyıl Ermeni Elyazmaları Kolofonları)*, Masn Aracin, 1401-1450, Haykakan SSR Gitutyunneri Akademiayi Hratarakçutyun, Yerevan, 1955.

İbn Arabşah, *Bozkırdan Gelen Bela (Acâibu'l Makdûr)*, çev. D. A. Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2023.

Nizamüddin Şamî, *Zafernâme*, çev. Necati Lugal, TTK Yayınları, Ankara, 1987.

Sargisyan, B., *Mayr Tsutsak Hayeren Dzeragrats Matenadaranin Mhitareants i Venetik (Venedik'teki Mhitaryan Kütüphanesi'nde Bulunan Ermeni Elyazmaları Büyük Kataloğu)*, Venetik-S. Ėazar, 1919.

Şerefüddin Ali Yezdî, *Emir Timur (Zafername)*, çev. D. A. Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2023.

Tovma Metzobetsi, *Patmutivn Lank-Tamuray ev yacordats ivrots, arareal Tovma Vardapeti Metzobetsvoy*, ed. Karapet Şahnazarean, İ Gortzsatan K. V. Şahnazarean, Paris, 1860.

Extended Abstract

Armenian chronicles hold a highly significant place in the study of medieval Turkish history. Since these chronicles were mostly authored by church members, they differ in content from other sources providing information about the period in terms of historiography. For example, Arabic and Persian historical books are based on a specific tradition and were usually authored by court scribes. Naturally, they differ from Armenian chronicles. Because Armenian chronicles do not bear these characteristics, they warrant very careful examination. Therefore, these chronicles often include anachronisms, supernatural depictions, and intense religious sentiments. Consequently, this makes it difficult to use the chronicles according to scientific criteria.

After the fall of the Genghisid Empire, there was a significant decline in the number of independently authored Armenian historical books. By the 15th century, aside from Tovma Metzobetsi's "History of Timur and His Successors," no independently authored Armenian chronicle is encountered. However, in overcoming this scarcity of sources, the brief Armenian colophons fill a significant gap for historical research. Thus, it becomes possible to trace the course of events through Armenian colophons. However, these colophons have a regional nature. Naturally, they represent a source group more suited to institutional and local historical studies. It is understood that the authors of these colophons, written by various individuals at various places and times, were people who copied manuscripts during their lifetimes. These authors were clergy, and they recorded the events they witnessed in their era in the manuscripts they copied, sometimes in detail and sometimes in a summarized manner. These colophons include biographical information, the lives or deaths of saints, as well as details about the country's condition, political events, and information on who copied these texts, when, and in which region. Since the authors typically belonged to the church or the literate lower class, they were able to record events with great immediacy and address aspects that other chronicles somehow overlooked.

Historical events in the narratives are generally included in the later sections of the texts. While describing historical events following narratives that often include theological discussions, the authors set aside dogmatic obsessions, commonly accepted norms, and conventions, and recorded the developments they witnessed in their surroundings to the best of their abilities. The narratives are presented in a prose style that carries the tone of a lament. Occasionally, they are handled in a poetic form. With this feature, they serve as examples of medieval Armenian literature as well as historical accounts. Another characteristic of these texts is their limited scope. In this

respect, the events described rarely extend beyond the monastery or region to which the authors belonged, with few exceptions. Additionally, the authors incorporate their isolated worlds into the narrative structure without considering cause-and-effect relationships within the chain of historical events. Despite this, these works undeniably serve as valuable sources for historical research.

These works were utilized in the 18th and 19th centuries by Armenian scholars for both historical research and compiling lists of Armenian catholicoi. Notably, Armenian authors such as Ghevond Alishan (1738–1823) and Mikhael Chamchian (1820–1901) used these works to write studies exploring Armenia in early times from religious, political, cultural, economic, and historical perspectives. Ghevond Pirghalemean (1830–1891) traveled to various regions inhabited by Armenians to collect manuscripts, examining, and gathering some of the Armenian manuscripts found in different monasteries and with individuals. As a result of his research, his work containing these materials was published in 1878 under the title *Collected Memories*. Later, these collection efforts were continued in early times by various institutions and libraries in centers such as Vienna, Venice, Rome, Jerusalem, Munich, Tbilisi, Tehran, Etchmiadzin, and Moscow.

In this study, which examines records about Timur, works published by Hachikean and Sargisean were utilized. As we mentioned earlier, colophons vary in length. Therefore, the information in some colophons can be as brief as one or two sentences. Additionally, some of the very brief entries in these colophons have not been considered for evaluation, as they do not always represent historical facts. Our study has not only focused on Armenian texts but has also compared them with other sources of Timurid history, including those of Sharaf al-Din Ali Yazdi and Nizam al-Din Shami. In this way, efforts were made to assess whether the records in the Armenian texts align with other sources of Timurid history.

Before Timur, the Iranian region was fragmented under various dynasties. Khorasan, with Herat as its center, was under the control of the Kartids. To the west of Khorasan lay the Sarbadars, who ruled the Sabzevar (Beyhaq) region. The Toga Timurids dominated the regions of Gorgan, Astarabad, Damghan, and Semnan; the Muzaffarids controlled Fars and Kerman, centered in Shiraz; and the Jalayirids established power in Baghdad, Arab Iraq, Persian Iraq, and Azerbaijan. In 1380, Khorasan was in turmoil due to conflicts among the Sarbadars, Toga Timurids, Kartids, and Muzaffarids. Timur assessed the situation in the region, initially campaigning in the Ferghana Valley in 1370–1372 to expand his influence. In 1373, he moved toward Khwarezm and then sent his son Miran Shah to capture Khorasan, personally ending the dominance

of the Kartids, Toga Timurids, and Sarbadars. After establishing his authority in these areas, Timur turned his attention to the Caucasus. Timur's move toward the Caucasus was triggered by Tokhtamysh, the Khan of the Golden Horde, who arrived with nine divisions of soldiers from Derbent to Tabriz and entered Shirvan and Azerbaijan. Learning from these events, Timur began preparations for a campaign against Tokhtamysh's maneuver. Timur's unease was entirely natural. He did not want to border a strong state so close to his own realm. Furthermore, the possibility of Tokhtamysh gaining control over a strategically and economically important region was unacceptable to Timur. This region had, for similar reasons, been the site of numerous Ilkhanid–Golden Horde conflicts for many years. Now, the same reasons brought Timur and Tokhtamysh face to face. With these justifications, Timur set out in 1386, leading campaigns in Luristan, Azerbaijan, Georgia, and Karabakh. It is highly likely that Timur and his forces' contact with the Armenians was closely related to this campaign. Armenian colophons record Timur's activities under the heading of 836 [1387]. A colophon titled Questions of Vardapet Georg and Answers of Grigor Tatevetsi, written by Grigor Tatevetsi at Shahapon Fortress in the village of Tatev in the Syunik region of southern Armenia, provides a detailed account of Timur's activities.

Regarding Timur's second campaign, the colophon titled The Gospel, written by Petros in the Kacberonik region north of Lake Van, explicitly mentions Timur and provides detailed descriptions. These descriptions in Armenian colophons are corroborated by the records of Sharaf al-Din Ali Yazdi and Nizam al-Din Shami. Indeed, Timur moved to Partav (Barda) on the left bank of the Tartar River in 1387. The reason for this was Tokhtamysh's hostile actions, including sending an army toward Derbent. Upon learning of this, Timur dispatched Sheikh Ali Bahadur, Iygü Timur, Osman Abbas, and other commanders to the area near the Kur River. He then sent Prince Miran Shah and Emir Haji Seyfeddin as reinforcements. Timur's forces used a retreat tactic to defeat Tokhtamysh's troops. In the colophon titled Collection of Sermons, written by Karapet in Aghtamar, the events of 1387 are described in much greater detail.

According to Armenian sources, Timur's next contact with the Armenians occurred during his campaign in 1388. The Turkmen's unruly actions and their attacks on Hijaz caravans, disrupting trade routes, had angered Timur. Timur immediately began preparations and moved through the Nakhchivan route. He sent his vanguard units ahead, ordering them to wait for him at Alatağ, east of Lake Van. They then captured the Bayezid and Avnik fortresses, also known as Kal'a-i Aydin. From there, they advanced to Erzurum, capturing the city along with its fortress. Timur then established a camp on the banks of the Çiyaçur

[Karasu] River and sent envoys to Erzincan to demand submission. The ruler of Erzincan, Tahurten, immediately presented gifts and declared his allegiance to Timur. Following this, Timur ordered that Kara Mehmed, the father of Kara Yusuf of the Qara Qoyunlu, be found and neutralized. He assigned his son Miran Shah and Muhammad Mirek to this task. Additionally, units led by Sheikh Ali Bahadur, son of Argun Barlas, Akyalshah, son of Burguchi, and Tilek Korchu were sent to locate Kara Mehmed. While Miran Shah looted the Turkmen and acquired substantial booty, Kara Mehmed evaded capture by retreating to the high mountains. Meanwhile, Timur turned toward Mush and Ahlat, plundering the cities and their inhabitants and bringing these regions under his control. Timur's next destination was the Van region. Advancing to the area with his forces, Timur captured the Van fortress with the help of catapults, forcing its ruler, Malik Izz al-Din, to submit. These events are briefly mentioned in the Armenian colophon titled *Commentary on Nerses Lambronatsi's Book of Proverbs*, written by the Son of Aleksan. These records are corroborated by the accounts of Tovma Metsobetsi. The Armenian author, interpreting the events as divine punishment for sins, states that Timur's forces spread across Vaspurakan, Erciş, Georgia, Albania, and up to the Kur River. He also notes that after Timur's forces withdrew, a severe famine began, emphasizing that the war-induced economic decline left the country in much harsher conditions.

The colophon titled *Commentary on the Treatise of Sargis Shnorhali*, written by Grigor Hlatetsi in the Suharay or Harabastay Monastery in the Kacberonik region, differs from the colophons discussed so far. Unlike other Armenian colophon writers, Hlatetsi did not reflect on specific events of a particular date but instead provided a more comprehensive narrative summarizing developments from 1385 to 1399. The entries in the Armenian colophon for 1393 clearly refer to Timur's campaigns in Iraq and Fars. Indeed, these events can be read in detail in the works of Sharaf al-Din Ali Yazdi, Nizam al-Din Shami, and Ibn Arabshah. Between 1393 and 1395, Timur advanced to the regions of Diyarbakır, Urfa, and Mardin, bringing these areas under his control. However, it is observed that Hlatetsi's narrative does not mention Timur's campaign involving these regions. The events that occurred during the two-year period he left unaddressed can be learned from other Armenian colophons.

Returning to Hlatetsi's text, the passage regarding Sultan Tahir Jalayir being rescued by the Georgian King George VII relates to events that occurred in 1396. Returning to Hlatetsi's text, the passage regarding Sultan Tahir Jalayir being rescued by the Georgian King George VII relates to events that occurred in 1396. That year, news had spread of a rebellion being planned in Tabriz. Prince Miran Shah went to Tabriz and killed the rebels. He also attacked Seyid

Ali Shaki Arlat, suspecting him of hostile intent. Meanwhile, the prince's indulgence in revelry and pleasure-seeking created a great opportunity for his enemies. Sultan Ahmed Jalayir's son, Sultan Tahir Jalayir, was besieged at Alanchuk fortress by Sultan Sencer Haji Seyfeddin in accordance with the decree he had received. Due to Prince Miran Shah's aggressive attitude toward him, Seyid Ali Shaki Arlat allied with the Georgians to rescue Sultan Tahir Jalayir. Thus, they set out for Alanchuk fortress to rescue Sultan Tahir Jalayir and launched an attack on Azerbaijan. Thereupon, Sultan Sencer Haji Seyfeddin closed the fortress gates and went to Tabriz to report the events to Prince Miran Shah. Learning of the developments, Prince Miran Shah sent aid to Alanchuk, but the Georgians arrived first and successfully rescued Sultan Tahir Jalayir. Therefore, it is evident that the summarized information in the Armenian colophon aligns with historical facts.

After establishing his authority in the Caucasus and Anatolia, Timur intended to eliminate the Mamluk threat. To this end, he decided to march toward Behesni, Ayntab, Damascus, and Aleppo. Timur's campaigns also left their mark on the Armenian colophons. Related records can be found in the colophon titled *The Gospel*, written by Tavakal in the city of Harput.

In conclusion, it is evident that the depictions of Timur in the Armenian colophons reflect a strong Christian influence. The authors explicitly attribute Timur's campaigns to their own sins, which highlights this aspect. On the other hand, the narratives in the colophons align with the information found in the works of Timur's historians, Sharaf al-Din Ali Yazdi, and Nizam al-Din Shami, making them highly valuable historical sources. In fact, through these colophons, many local events overlooked by Timur's historians have come to light.